

Максимова А.

**ОРУС ТИЛДҮҮ МЕКТЕПТЕРДЕ КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫН
ЭТНОМАДАНИЙ НЕГИЗДЕ ОКУТУУНУН ТАРЫХЫ, АЗЫРКЫ АБАЛЫ
ЖАНА ПРОБЛЕМАЛАРЫ**

Максимова А.

**ИСТОРИЯ, СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПРОБЛЕМЫ
ОБУЧЕНИЯ КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ НА ОСНОВЕ ЭТНОКУЛЬТУРНОГО
ОБРАЗОВАНИЯ В ШКОЛАХ С РУССКИМ ЯЗЫКОМ**

A. Maksutova

**HISTORY, CURRENT STATE AND PROBLEMS LEARNING
KYRGYZ LITERATURE ON THE BASIS OF ETHNO-CULTURAL EDUCATION IN
SCHOOLS WITH RUSSIAN LANGUAGE OF INSTRUCTION**

УДК:623/12-801/9

*В статье рассматриваются проблемы обучения
кыргызской литературы в русскоязычных школах.*

*The article considers the problems of teaching Kyrgyz
literature in Russian language schools.*

Азыркы Кыргыз Республикасынын аймагына XIX кылымдын экинчи жарымында Орусиядан жарандардын көчүп келе башташы, алардын балдарынын окууга муктаждыгы булардын чогуу жашаган аймактарында – орус посёлкаларында билим берүү мекемелерин ачууну шарттады. 1884-жылы Токмок шаарына жакын Кара-Конуз айлында, 1887-жылы Ош шаарында, 1899-жылы Пишпек уездиндеги Сокулук жана Тынай, Жумгал болуштуктарында, андан соң Нарында, Ат-Башыда, Кетмен-Төбөдө, Арымда, Суусамырда, Кара-Буурада, Үрмаралда ж.б. жерлерде орус-тузем мектептери ачылып, анда орус балдар жергиликтүү улуттун балдары менен бирге окушкан. Аларда окутуу орус тилинде жүргүзүлгөнү менен сабактарда жана сабактан тышкары учурда кыргыздардын этникалык маданиятына тиешелүү материалдар пайдаланылган. Албетте ал мектептерде атайын кыргыз адабияты предмети бөлүнүп окутулган эмес. Деги эле окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз адабияты предмети XX кылымдын аягына чейин өзүнчө предмет катары окутулбаган, бирок муну менен адабий билим берүү ишке ашкан эмес деп кесе айтууга болбойт. Этникалык негизде адабий билим берүү биринчи кезекте кыргыз тилин окуп-үйрөнүү процессинде жүргүзүлгөн. Европалыктар үчүн алгачкы окуу программасы (Жаарупалыктарга кыргыз тилин үйрөнүү курсуна кыргыз тилинин программасы // Жаңы маданият жолунда. – 1930. №3-4), анын негизиндеги окуу китеби (Петровский И., Шабданов А. Жаарупалыктар үчүн кыргыз тилинин окуу китеби. – Ф.: 1930) жана дагы башка окуу китептери (Жаңыбай уулу М.

Орус эмгек мектептер и үчүн кыргыз тилинин окуу китеби. 1-бөлүм. – Ф.: Кыргызмамбас. – 64 б. 2-бөлүм, 1930; Абрамов Н.М. Кыргыз тили. – Ф.: 1934) чыгарылып, аларда кыргыз адабиятынын материалдары да сунуш кылынып, жергиликтүү элдин маданиятын үйрөнүүгө мүмкүнчүлүктөр ачылган. Ошол эле мезгилде Ажыйман Шабдан уулу менен И.А.Батманов орус мектептери үчүн кыргыз тилинин грамматикасын окуу китеби катары жазган жана анда грамматикалык аныктамаларды түшүндүрүү үчүн кыргыз адабиятынын тексттери колдонулган. XX кылымдын 40-50-жылдарында орустар үчүн кыргыз тилинин бир нече окуу китептери басылган (Шабданов А., Батманов И.А. Элементарные основы грамматики киргизского языка. Учебное пособие для учащихся русских школ. – Фрунзе-Ташкент, 1930; Нанаев К. Орустар үчүн кыргыз тилинин окуу китеби. – Ф.: 1941; Нанаев К., Вагапова М. Кыргыз тили. 8-9-10-кл. үчүн. – Ф.: 1950; Кангелдиев Н., Шнеймдан В.Н., Нанаев К. Кыргыз тилинин окуу китеби (орус мектептеринин 8-9-10-класстары үчүн). – Ф.: 1953, 348 б.) жана аларда этномаданий тексттердин берилиши табигый түрдө ишке ашырылган. Демек, бул мезгилде этномаданий негизде билим берүү тилдик материалдар аркылуу берилген.

«Чет тилдерин билүү ошол тилде сүйлөгөн элдин этностук, социалдык жана маданий маалыматын кошо билүү жана өздөштүрүү маселелери менен тыгыз байланышта өтө тургандыгы бүгүн жалпыга маалым. Окуучунун (үйрөнүүчүнүн) коммуникативдик, таанып-билүүчүлүк, эстетикалык талабын канааттандыруу үчүн тилдин ээси болгон улуттун менталитети, тарыхы, маданияты жөнүндөгү кошумча маалымат тилге болгон кызыгууну өөрчүтүп, сүйлөө муктаждыгын, сөзгө аралашуу мотивациясын ойготууга алып келиши мүмкүн. Булар аркылуу элдин маданий дөөлөттөрүн жагымдуу кабыл алууга

түрткү берген жагдайларды да түзүүгө болору байкалат. Өлкө таануучулук жана маданий маалыматты берүү үчүн улуттук маданий мүнөзгө ээ болгон таанып-билүү маалыматтары менен катар (маселен топонимдер, тарыхый фактылар, салттар, фольклордук чыгармалар, чарбалык иштер ж.б.) тил аралык түшүнүктү билдирген лексика, сөз айкаштары, макал-ылакаптар, тексттен үзүндүлөр жана сүйлөмдөр дагы тартылышы мүмкүн», - деп жазат С.Ибрагимов (1).

Окуучулар тилди үйрөнүү аркылуу ошол тилде жаткан улуттук психологияны, менталитетти, кыргыз сөзүнүн маанилик өзгөчөлүктөрүн, ыргагын, обондуулугун гана эмес, тексттердин үзүндүсүндө жана мисал катары алынган сүйлөмдөрдө камтылган кыргыз улутунун маданий, салттык, этнографиялык бөтөнчөлүктөрүн да аңдап билишкен.

С.Ибрагимов кыргыз тилинен 1953-жылы чыккан окуу китебинин (Кангелдиев Н., Шнеймдан В.Н., Нанаев К. Кыргыз тилинин окуу китеби (орус мектептеринин 8-9-10-класстары үчүн). – Ф.: 1953, 348 б.) мазмунун талдап келип, өлкө жана маданият таануу багытындагы тексттер жалпы материалдардын 8-класста 14%ын, 9-класста 19%ын гана түзгөнүн, булар Ысык-Көл, Чүй, Чолпон-Ата, Т.Сыдыкбеков, ири мүйүздүү малдар тууралуу тексттер болуп, бул китептерде идеологиялык басым, чектөө болгондугун айтып кеткен (2).

Демек, 50-жылдарга чейин кыргыз тили китептеринде кыргыздар тууралуу лингвокультурологиялык багыттар чачкын, жеткиликсиз жана илимий негизге таянбаган формаларда берилген.

Республиканын мектептеринде, жогорку жана атайын орто окуу жайларында билим алып жаткан орустар үчүн кыргыз тилин окутуу 50-жылдардын 2-жарымына барып, ошол кездеги Кыргызстан Коммунисттик партиясынын биринчи катчысы И.Раззаковдун тымызын репрессияланышы менен токтотулду. Ал инсандын кызматтан кулушунун себептери: Кыргызстан Коммунисттик партиясынын, Министрлер Советинин 1957-жылдын 17-сентябрындагы №379-54 «Республиканын мектептеринин окуучулары үчүн эртең мененки ысык тамакты бекер уюштуруу тууралуу», Кыргыз ССРинин Министрлер Советинин 1958-жылдын 29-майындагы №233 «Балдардын арасындагы ооруну төмөндөтүү боюнча чара жөнүндө», 1958-жылдын 18-28-августундагы «Атайын жана жогорку окуу жайларында кыргыз жаштарынын санын көбөйтүүгө даярдыктарды көрүү боюнча чаралар тууралуу» жана Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитети жана Министрлер Советинин орус мектептеринде кыргыз тилин окутууну киргизүү жөнүндө токтомдорду кабыл алышы болгон.

Деги эле советтик мезгилде этномаданий негизде билим берүү күн тартибине коюлган эмес. Бул тууралуу С.Байгазиев мындай деп жазат: «1948-жылы «Манас» эпосун жана акындар чыгармачылыгын өз ичине камтыган биринчи окуу китеби чыгаары менен мектептердин короолорунда өрттөл-

үп, авторлору Ташым Байжиев менен Зияш Бектенов буржуазиячыл-улутчул аталып, куугунтукталып, турмөгө отургузулбады беле. Ал эми 70-80-жылдардын башында мектептерге арналган «Кыргыз адабияты» программасын карап көрөлүчү. Програмада «Манас» эпосуна бар болгону 6 саат гана бөлүнүп олтурат. «Манастын» керемет дүйнөсүн, кучак жеткис байлыгын ушул 6 саатта балдарга терең, кенен-кесир жеткирүү деги мүмкүнбү? Бир сөз менен айтканда, пролетардык интернационализмдин, коммунисттик космополитизмдин, социалисттик калктардын тарыхый жаңы жалпылыгы жөнүндө империялык жасалма саясий ураандын негизинде адамдарды маңкүртташтыруу процесси күч алып турган шарттарда мектептерде, окуу жайларында улуттун тарыхын, элдин эзелки нарктарын, түпкүрдөн түпкүлөнүп чыккан асыл кенчтерин камтыган «Манасты» окутууга кең-кесири жол ачылышы мүмкүн беле? Албетте, кыйын эле» (3).

XIX кылымдын II жарымында башталган жана XX кылымда улантылган Кыргызстандагы орус улутундагылар билим берүү мекемелеринде «кыргыз адабиятын XX кылымдын 90-жылдарына чейин атайын предмет катары окушкан жок, бирок алар бул адабият менен мектепте атайын сабак катары окутулбаганы менен төмөнкүдөй жолдор аркылуу таанышып турушту.

1. Орус адабияты предметинин программасына жана окуу китептерине айрым кыргыз эл эпостору жана кээ бир жазуучулардын чыгармалары кошулуп, ошол темаларды окутуу процессинде кыргыз адабияты боюнча маалымат алышты.

2. Кээ бир жылдарда, кээ бир класстарда «СССР элдеринин адабияты» деген факультативдик курс киргизилди, мына ошондон да окуучулар кыргыз адабияты тууралуу билимге ээ болушту.

3. Айрым жылдарда кыргыз тили предметине атайын сааттар бөлүнүп, милдеттүү түрдө орус класстарда окутулуп келди, ошол кыргыз тили предметин үйрөнүү процессинде адабияттын материалдары менен көнүгүүлөр катары, кыска көркөм тексттер катары таанышуу мүмкүнчүлүгүн алды.

4. Кээ бир мугалимдер өз окуучуларына кыргыз адабиятынын материалдарын түшүндүрүп берип, же кошумча окуу аркылуу жеткирүүгө аракет кылышты.

5. Айрым окуучулар, өзгөчө орус мектептеринде окуган кыргыз уландар менен кыздар каникул учурунда жайлоолорго, айылдарга барып түздөн-түз манасчылардын, дастанчылардын, күүчүлөрдүн, кошокчулардын, жарамазанчылардын ж.б. элдик өнөрпоздорун чыгармаларын өздөрүнүн аткаруусунда угуп, эл адабиятынын кээ бир үлгүлөрү менен таанышуу мүмкүнчүлүгүн алды.

6. Бир топ окуучулар театр, кино, бедизчилик ж.б. өнөрдүн түрлөрү аркылуу кыргыз адабиятын үйрөндү.

7. Орусча окуган окуучулардын бир топ бөлүгү республикада жашаган элдин тилин үйрөнүү зарылдыгын сезгенден улам атайын курстарга барып, же

мугалимдер, окуучулар менен байланышып, же репетиторлор аркылуу тил үйрөнүү процессинде адабият менен тааныш болду.

8. Айрым окуучулар кыргыз адабияты жөнүндө орусча жазылган макалаларды, китептерди өз алдыларында окуп, бул адабият тууралуу маалыматка жетишти.

Социализмдин толук жеңиши жана тоталитардык-авторитардык бийликтин үстөмдүгү кыргыз тилинин кадыр-баркын түшүрүп, андай мамиле предметти орус тилиндеги мектептерде окутуудан 50-жылдардын аягында биротоло алып салгандан кийин бул мектептердин окуучулары жергиликтүү элдин маданиятынан, рухий дүйнөсүнөн бир топ алыстап калды» (М.Абдыкадырова) (4).

Кыргыз тилинин, андан кийин кыргыз адабиятынын окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерге киргизилишине 1985-жылдагы КПСС БКнын Апрель пленумунан кийинки кайра куруунун башталышы себеп болду. 1987-жылдын 5-декабрында Фрунзе шаарында илимий-практикалык конференция болуп, анда Ч.Айтматов сөз сүйлөп, кыргыз тилинин, кыргыз маданиятынын ролун жогору баалады, Кыргызстан КП БК 1988-жылы кош тилдүүлүк тууралуу токтом кабыл алды. 1991-жылы СССРдин 50 жылдыгы атындагы Кыргыз мамлекеттик университети «Республиканын окуу жайларында мамлекеттик тилдин колдонулушунун проблемалары» деген темада илимий-практикалык конференция өткөрдү. Ошол конференцияда К.Иманалиев мындай проблема көтөргөн: «Кыргыз мамлекеттик университетинде, анын Пржевальск шаарындагы филиалында, Кыргыз кыз-келиндер, Ош педагогикалык институттарында 1988-89-окуу жылынан тартып «Кыргыз тили жана адабияты орус мектептеринде» деген атайын бөлүмдөр ачылды, алардын окуу пландары, программалары иштелип чыкты. Бул бөлүмдүн окуу планындагы олуттуу мааниси бар предметтердин бири «Кыргыз адабиятын орус мектептеринде окутуунун методикасы» болуп эсептелет. Ушундан улам гуманитардык предметтердин негизгилеринен болгон кыргыз адабият сабагын орус мектептеринде окутуунун учурдун талабына ылайык методдорун, анын формаларын иштеп чыгуу боюнча педагогдорго, методист-окумуштууларга олуттуу орчун милдет жүктөлүп отурат. Ал баарыдан мурда адабияттын өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу. Кыргыз адабият сабагында орус окуучулары билим алуу менен гана чектелишпестен, кыргыз элинин тарыхы, маданияты, үрп-адаты, салты, этногенез жана этнографиясы менен таанышууга да мүмкүндүк алышат. Бул маанилүү маселени ишке ашыруунун натыйжалуу жолдорун иштеп чыгууда кыргыз адабиятын окутуунун методикасы илимине айрыкча орун таандык» (5).

Ошентип, кыргыз адабиятын окутууга кыргыз тили негиз болгон. 1990-жылдарда Фрунзе шаарында тарбия иштери орус тилинде жүргүзүлгөн 134 балдар бакчасында 10670 бала кыргыз тилин үйрөнүшкөн, жалпы билим берүүчү 71 мектептин 5и окуу про-

цессин кыргыз тилинде, 24ү кош тилде жүргүзүлүп, жалпысы 36350 окуучу кыргыз тилин окушкан, бул мезгилде ушул багытта 180 мугалим эмгектенген. Кыргыз тилин окутуу бара-бара адабиятты да кошо үйрөнүүнү талап кылды, натыйжада ошол жылдарда кыргыз адабиятын орус мектептеринде (класстарында) окутуу боюнча нормативдик документтерди даярдоо колго алына баштады.

Эң алгачкы нормативдик документ «Кыргыз адабиятынын программасы» А.Мусаев жана Т.Үсөналиев тарабынан түзүлүп, колдонууга берилди. Ал программанын негизинде 5-класстар жана 6-класстар үчүн сынама (пробный) окуу китеби жазылып, Билим берүү министрлигинин коллегиясынан жактырылып, биринчи жолу 2002-2003-жылдары мектеп практикасына сунушталды. Бирок абал тез эле оңолуп кеткен жок, окуу китептери бардык класстарга арналып чыгарылбагандыктан, чыгарылгандары да 5,6-класстарга толук жетпегендиктен министрлик кыргыз адабиятынын ордуна кыргыз тили окутула берсин деген көрсөтмө менен жайгарып турган. Практикада окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз адабияты окуу предметин кыргыз тили предметин менен кошо окутуп, адабият окуу китептери чыкпай жаткан кезде Т.Үсөналиев мындай маселе көтөргөн: «Эгер кыргыз тилин учурда дагы өнүктүрүп, мамлекетибиздин жарандарына толугураак жеткирели десек, анын этномаданият таанытуучулук жагы болгон улуттук бай каада-салтыбыздан тарта, уңгулуу этнопедагогикабызга дейре, даңктуу тарыхыбыздан тарта, тилибиздин көрөңгөлүү көркөм лексико-грамматикалык байлыгына дейре чагылдырган, образдуу көркөм, кызыктуу чыгармаларынын көрөсөн тили менен көрсөтө алган, тил дөөлөтүбүздү, тил казынабызды таасын тастыктаган, кыскасы, бир сөз менен айтканда, биздин мамлекетте, анын абасынан дем алып, суусунан ичип, жыргап жашап жаткан элдердин өкүлдөрүнө, келечек жаш муундарына улуттук менталитетибизди таасын жеткире ала турган кыргыз адабиятын толук кандуу предмет катары окутуу процессине киргизүү учурдун олуттуу зарылчылыгы. Бул айтылгандардын чындыгын бүгүнкү күндө учурдун күрөө тамырынын кандай сокконун баамдап, туура ойлоно алган адистер, коомчулук туура эле кабыл алып, зарылдыгына ишенишет жана кош колдоп кубатташат деген ынанымдабыз.

Ал эми анын методикалык базасын түзүү, окутуу-каражат куралдары менен жабдуу, материалдык жана моралдык абалын жакшыртуу, педагогикалык, методикалык маселелерин чечүү план-иштери көңүлүбүздү, ниетибизди тазартып, туура логикалуу пикирге, жыйынтыкка келип, ийри олтуруп, түз кеңешип, таасын-так, чечкиндүү багыт алгандыгыбызга жараша илгерилери айныксыз чындык» (6).

Бара-бара абал биз аз оңолуп ошондон кийин гана кыргыз адабиятын окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде үйрөтүү боюнча багыттарды жана келечек перспективаларды көрсөткөн мамлекеттик стандарт (7) жазылды.

2007-жылы А.Муратов тарабынан түзүлгөн дагы бир программа мугалимдерге сунушталды. Мурдагы А.Мусаев жана Т.Үсөналиев түзгөн программа боюнча 5-класстын жана 6-класстын окуу китептери жарыяланса, алардан башка да кыргыз-түрк лицейлеринин окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн 7-11-класстары үчүн да атайын программа даярдалып, анын негизинде 7-класстар үчүн, 8-класстар үчүн, 9-класстар үчүн, 10-класстар үчүн окуулуктары окуучулардын колуна тийди. Булардан башка да Бишкек шаарындагы №13, 6, 28, 29 мектептер өз алдынча окуу китептерин даярдашкан, мисалы, 7-класстар үчүн №12 гимназия-мектебинин мугалими Бактыгүл Султанбек кызы жазган китеп, А.Оморова, Д.Искакова, В.Исаева биргилешип жазган окуулук автордук программа жана окуу китептери катары колдонулуп келүүдө. Албетте, алардын ар кимисинин сапаты, деңгээли ар түрдүүчө, негизгиси алар мамлекеттик каражатка эмес, авторлордун өз демилгеси менен чыккандыгын айта кетүүгө тийишпиз.

Адабияттар:

1. Ибрагимов С. Мамлекеттик тилди окутууда өлкө жана маданият таануу принциптеринин сакталышы жөнүндө /«Актуальные проблемы и перспективы педагогической науки и образования в условиях социальной мобилизации и добросовестного управления» // Вестник КГПУ им. И.Арабаева. Серия 4, Гуманитарные науки, вып. 3. – Б.: 2004, 79-б.

2. Ибрагимов С. Мамлекеттик тилди окутууда өлкө жана маданият таануу принциптеринин сакталышы жөнүндө /«Актуальные проблемы и перспективы педагогической науки и образования в условиях социальной мобилизации и добросовестного управления» // Вестник КГПУ им. И.Арабаева. Серия 4, Гуманитарные науки, вып. 3. – Б.: 2004, 80-81-б.

3. Байгазиев С. Манасты мектептерде жана жогорку окуу жайларында окутуу: абалы, проблемалары, милдеттери // Кутбилим, 2011, 21-июнь

4. Абдыкадырова М. Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин кыргыз адабияты сабагында эл акындарынын чыгармаларын үйрөтүүнүн методикасы (5-8-класстардын мисалында). Педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертация

5. Иманалиев К. «Кыргыз адабиятын орус мектептеринде окутуунун методикасы» окуу китебин түзүү маселесине карата // Республиканын окуу жайларында мамлекеттик тилдин колдонулушунун проблемалары тууралуу өткөрүлүүчү илимий-практикалык конференциянын баяндамаларынын тезистерин. КМУ. – Б.: 1991, 29-30-б.

6. Үсөналиев Т. Адабиятсыз тил үйрөтүү мүмкүнбү? // Кутбилим №42, 2006, 10-ноя.

7. Окутуу орус (өзбек, тажик) тилдеринде жүргүзүлүүчү мектептер (класстар) үчүн кыргыз адабиятынан билим берүүнүн мамлекеттик стандарты. Түз. А.Муратов // Кыргыз Республикасынын мектептеринде предметтик билим берүүнүн мамлекеттик стандарттары. – Б., 2006, 213-220-б.

Рецензент: д.пед.н., профессор Бабаев Д.Б.